

# **ИСЛОМ ВА АНЪАНАВИЙ ИҚТИСОДИЁТЛАР ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ТИЗИМЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

**Равшан Вахидович АБДУЛЛАЕВ**

профессор

Иқтисод фанлари доктори

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Тошкент, Ўзбекистон

ravshan.v.abdullaev@gmail.com

## **Аннотация**

Ушбу мақола ислом ва анъанавий иқтисодиётлар ижтимоий ҳимоя тизимларининг айрим жиҳатларини қиёсий таҳлил қилишга бағишланган. Унда ижтимоий ҳимоя тушунчаси ижтимоий-иқтисодий категория сифатида муттасил тадрижий ривожланишда бўлиши ҳамда тобора мукамаллашиб бориши асосланган. Анъанавий иқтисодиётда ижтимоий ҳимоя тизими бир қатор йўналишларда таснифланган. Исломда ижтимоий ҳимоянинг ўзига хос жиҳатлари ёритиб берилган. Шунингдек, тадқиқ этилаётган мавзуга далил сифатида исломда ижтимоий ҳимояга оид Қуръони карим оятлари ва ҳадислари келтирилган.

**Таянч сўзлар:** ижтимоий адолат, ижтимоий ҳимоя, анъанавий ижтимоий ҳимоя, “Ижтимоий ҳимоя Акти”, закот, ушр, хумс, жизя, хирож, садақа, садакаи жория, байтул-мол.

# **СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ В ИСЛАМСКОЙ И ТРАДИЦИОННОЙ ЭКОНОМИКАХ**

**Равшан Вахидович АБДУЛЛАЕВ**

профессор

Доктор экономических наук

Международная исламская академия Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

ravshan.v.abdullaev@gmail.com

## **Аннотация**

Данная статья посвящена сравнительному анализу некоторых аспектов систем социальной защиты в исламской и традиционной экономиках. В статье обосновано постоянное развитие и совершенствование понятия социальной защиты как социально-экономической категории. Составлена классификация системы социальной защиты по ряду направлений в традиционной экономике. Освещены специфические аспекты социальной защиты в исламе. Также, в статье в качестве обоснования по исследуемой теме приводятся аяты Корана и хадисы о социальной защите в исламе.

**Ключевые слова:** социальная справедливость, социальная защита, традиционная социальная защита, Акт о социальной защите, закят, ушр, хумс, джизья, хирадж, садака, садакаи джария, байтул-мал.

Ҳар қандай давлат томонидан юритиладиган иқтисодий сиёсатнинг бош мақсади – ижтимоий адолатга таянган ҳолда, ушбу жамиятда яшаётган барча фуқаролар турмуш фаровонлигини таъминлашдан иборатдир. Инсоннинг инсонлар жамоаси томонидан ҳимояланиши у ёки бу кўринишдаги кишилик жамиятига, хусусан, инсонларга хос бўлган феномендир.

Ислом иқтисодиётида ижтимоий ҳимоя мавзуси доимо устувор аҳамиятга эга бўлиб келган ва ҳозирда ҳам шундай бўлиб қолмоқда. Зероки, ислом дини инсонларни тинч-тотув ва фаровон турмуш кечиришларига даъват қилади ҳамда Ер юзиде кезиб, унинг неъматларидан баҳраманд бўлишларига ва албатта, Аллоҳ томонидан уларга омонат қилиб берилган бойликлардан бир қисмини мухтожлар билан баҳам кўришларига буюради.

Тамаддунлар шарофати ила ижтимоий ҳимоя муттасил тадрижий ривожланишда бўлди ва тобора мукаммаллашиб борди. Мазкур соҳанинг назарий жиҳатларини тадқиқ этган россиялик олима Г.В.Черкасская бу борада шундай баён қилади: “Ижтимоий ҳимоя инсоният жамияти пайдо бўлгандан бери мавжуд бўлган доимий ривожланаётган ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-маданий ҳодисадир” [11].

Инсоният тарихининг турли давларида ижтимоий ҳимоя ўзининг мазмун-моҳияти ва шаклу шамойилларига кўра, бири-биридан фарқли жиҳатларининг мавжудлиги билан тавсифланган. Бироқ, шуни таъкидлаш жоизки, улар ўзаро қанчалик даражада фарқ қилмасин, уларни бирлаштириб турадиган бир эзгу ният ва хайрли мақсад борки, у ҳам бўлса, жамиятнинг ночор ва мухтож қатламларини қўллаб-қувватлашдан иборатдир.

Тарихан ижтимоий ҳимоя инсоният билан қадам-бақадам одимлаган бўлса-да, биринчи бор расман қонун сифатида эълон қилинганига ҳали кўп вақт ўтгани йўқ. Хусусан, 1935 йилда АҚШ ҳукумати томонидан “Ижтимоий ҳимоя Акти” қабул қилинган. Ушбу Акт ишчилар учун қарилик нафақалари, ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса қурбонлари учун нафақалар, ишсизлик суғуртаси, қарамоғида бўлган оналар ва болалар, кўр ва ногиронлар учун

ёрдам тизимини ўрнатди. Таъкидлаш жоизки, “Ижтимоий ҳимоя Акти” том маънода ижтимоий ҳимоянинг барча масалаларини қамраб олмаган бўлса-да, у бугунги кунда барча демократик тараққиёт йўлидан бораётган давлатлар учун намуна ва ўрнак бўла олади.

Юртимизда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш масаласи доимо давлатимиз диққат марказида турган. Бош Қомусимизнинг 46-боби фуқароларнинг мазкур соҳадаги ҳуқуқларига бағишланган бўлиб, унда шундай дейилади: “Ҳар ким қариганда, меҳнат қобилиятини йўқотганда, ишсизликда, шунингдек, боқувчисини йўқотганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот ҳуқуқига эга” [1]. Шунингдек, “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонун юртимиз фуқароларининг конституциявий ҳуқуқларини амалий жиҳатдан рўёбга чиқаришни таъминлаб беради [2]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳолига ижтимоий хизматлар ва ёрдамлар кўрсатиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ушбу соҳадаги давлат фаолиятини янада такомиллаштириш, ижтимоий ҳимоянинг манзиллилиги ва самарадорлигини ошириш ҳамда аҳолининг кўмакка муҳтож қатламлари ижтимоийлашувини таъминлаш мақсадида қабул қилинган [3].

Илмий адабиётларда, айнан “ижтимоий ҳимоя” сўз бирикмаси илмий термин сифатида биринчи бор россиялик социолог олим П.И.Новгородцев асарларида кузатилган ва у ижтимоий-иқтисодий категория сифатида атрофлича таҳлил қилинган [10]. Шундай қилиб, ижтимоий ҳимоя ижтимоий-иқтисодий категория сифатида жамиятда юзага келадиган ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқ муносабатларнинг йиғиндисини қамраб олади.

Ижтимоий ҳимоянинг ижтимоий-иқтисодий категория сифатидаги асосий вазифаси – ижтимоий хавф-хатарлар таъсирига тушган муайян шахсларнинг ижтимоий мослашуви ва жамиятга интеграциялашуви даражасини тиклаш ва агар улар ишлаб чиқариш қобилиятини тиклаган

бўлса, инсоннинг меҳнат қобилиятини сақлаш ва оширишдан иборатдир. Шунингдек, ишлаб чиқариш қобилиятини тиклашнинг иложи бўлмаган тақдирда, уларга лозим бўлган барча инсонпарварлик ёрдамлари кўрсатилади.

Ижтимоий ҳимоя иқтисодиётнинг муҳим тармоғи бўлиб, у кўп қиррали тушунча ҳисобланади. Анъанавий иқтисодиётда ижтимоий ҳимоя бир қатор йўналишларда таснифланади:

- *мақсадига кўра ижтимоий ҳимоя*: камбағалликка қарши кураш; даромадларни қўллаб-қувватлаш; жисмоний қобилиятни сақлаш;
- *субъектига кўра ижтимоий ҳимоя*: ўзини ўзи ҳимоя қилиш; ўзаро ҳимояланиш; ижтимоий ҳимояланиш; корпоратив ҳимоя; давлат ҳимояси;
- *субъектнинг фаоллигига кўра ижтимоий ҳимоя*: актив; пассив; мўътадил;
- *субъектнинг масъулиятига кўра ижтимоий ҳимоя*: индивидуал; жамоавий-солидар; гуруҳли-корпоратив;
- *муддатига кўра ижтимоий ҳимоя*: кечиктирилган; зудлик билан-ўша заҳоти; мунтазам тарзда;
- *воқеа-ҳодисаларга кўра ижтимоий ҳимоя*: касаллик ва туғруқ ҳолатида; ишсизлик ҳолатида; иш жараёнида бахтсиз ҳодиса шароитида; ногиронлик ҳолатида; ўлим ҳолатида;
- *объектига кўра ижтимоий ҳимоя*: шахс ҳимояси; оила ҳимояси; аҳоли тоифалари ҳимояси; умумжамият ҳимояси;
- *молиялаштириш манбаига кўра ижтимоий ҳимоя*: иш берувчи ҳисобидан; давлат бюджети ҳисобидан; суғурта компаниялари ҳисобидадан; хайрия ташкилотлари ҳисобидан; ҳомийлар ҳисобидан;
- *ташкилий жиҳатдан ижтимоий ҳимоя*: уюшган ва уюшмаган; ихтиёрий ва мажбурий; давлат ва нодавлат; ҳудудий, миллий, халқаро;
- *даврийлик жиҳатидан ижтимоий ҳимоя*: доимий; бир маротабалик; бир неча маротабалик.

Дунёнинг турли мамлакатларида жорий этилган ижтимоий ҳимоя тизимларининг умумий жиҳатлари мавжуд бўлса-да, улар бир-биридан

кайсидир жиҳатлари билан фарқ қилади. Халқимиз минг йилликлар давомида ижтимоий соҳа борасида ислом дини таълимотлари асосида ўз диний ва миллий қадриятларига таянган ҳолда катта тажриба тўплаган. Ушбу буюк меросни изчил ўрганиб бориб, барча халқларда умуминсоний қадриятлар мавжудлигини, шу жумладан, ижтимоий муносабатларнинг ҳозирги даврда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш номини олган жабҳасида ҳам мавжуд бўлган муайян маълумотларни жамлаб ўрганиш муҳим аҳамиятга эга [8].

Ислом иқтисодиётида ижтимоий ҳимоя алоҳида фан сифатида ўрганилади. Ушбу фаннинг аҳамияти ва бошқа фанлардан фарқи шундан иборатки, у ижтимоий-иқтисодий категория ҳисобланган ижтимоий ҳимояни Ислом дини манбаъларига асосланган ҳолда аҳолининг айнан ҳимоя ва кўмакка муҳтож қатламларини қўллаб-қувватлаш усулларини ўрганади. Ислом динининг буюклиги, қонунларининг улуғворлиги, иқтисодий тизимининг инсон эҳтиёжлари ва жамият манфаатлари ҳақида ғамхўрлик қилиши шариатда белгиланган ҳамда мақсади шахс ва жамият манфаатларини таъминлашдан иборат бўлган бойликларни тақсимлашни эътироф этишда, айниқса, ёрқин намоён бўлади [7].

Мусулмон оламининг аксарият уламолари ислом дини арконларидан бири ҳисобланган *закот* жамиятда Аллоҳ таоло томонидан инсониятга берилган неъматларнинг адолатли тақсимоотида беқиёс ижтимоий аҳамиятга эга эканлигини яқдиллик билан эътироф этишади. Жумладан, Юсуф Қардовий таъкидлашича, ҳар қандай закот фондида қарзга ботиб қолган ночор мусулмон бандани қарздан халос қилишга аталган махсус банднинг борлиги исломда ижтимоий ҳимоянинг диққатга сазовор бўлган энг муҳим жиҳатларидандир. Шу билан бирга, унинг фикрича, исломда *байтул-молда* тўпланадиган *закот, ушр, хумс, жазия, хирож* каби барча солиқ турлари, шунингдек, *садақа ва садақаи жория*, пировардида, мусулмон умматининг оғирини енгил қилишга, бошига тушган кулфатини бартараф этишга қаратилган бўлиб, бир сўз билан айтганда, уларнинг барчасини ўзида

мужассам этган *байтул-мол* давлат ижтимоий ҳимоя тизимининг ўзига хос самарали шакли сифатида намоён бўлган [6].

Закот, таъбир жоиз бўлса, исломда ижтимоий ҳимоянинг устуни ҳисобланади. Зероки, Аллоҳ таоло Қуръони каримда шундай марҳамат қилади: *“Намозни тўқис адо этинглар, закот беринглар ва Пайгамбарга итоат қилинглар. Шоядки раҳм қилсангиз”* (Нур сураси 56-оят) [4].

Намозни адо этиш билан бирга, закотни адо этиш ҳам мусулмон кишида бахиллик ҳиссини йўқотиб, қалбида меҳр туйғусини уйғотади, жамиятда ўзаро ҳурмат ва ғамхўрликни кучайтиради, эзгу амалларга ундайди. Закотни рисоладагидек адо этмасдан туриб, моллари нисобга етган мусулмонлар ҳеч бир муваффақият ҳақида ўйламасалар ҳам бўлади. Қуръони каримда намоз ва закот биргаликда 27 жойда келган. Бу эса закотнинг аҳамияти нақадар юқори эканидан далолатдир.

Закотда закот берувчига ҳам, олувчига ҳам, улар яшаб турган жамиятга ҳам кўплаб дунёвий ва ухровий фойдалар бор. Шунингдек, у туфайли мулкдор тарафнинг қалби покланиб, руҳий томондан ўсиб бориши юзага келади. Набий (с.а.в) шундай деганлар: *“Уларга билдирингки, Аллоҳ таоло зиммаларига закотни фарз қилгандир. Закотни у ернинг бойларидан олиниб, камбағалларига берилур!”* (Имом Бухорий ривояти).

Мусулмон тожирларини турли хавф-хатар ва бало-офатлардан ҳимоя қилган исломий суғурта – *такофул* ҳам ўз навбатида, қандайдир маънода, тижорат соҳасида ижтимоий ҳимоя вазифасини бажарган. VIII-IX асрларда савдогарларнинг қарвонлари манзилларига етгунича қўриқлаш хизматлари каби фаолиятлар ҳозирги суғурта муносабатларига замин яратган. Халифалик даврида, шунингдек, қарздорликни қафолатлаш ёки гаров сифатида бирор-бир қийматга эга буюмни қўйиш каби шартномалар бўлганки, буларнинг барчаси бугунги кундаги исломий суғурталашнинг сарчашмаси эканидан далолатдир [5].

Анъанавий иқтисодиётдан фарқли ўлароқ, исломда ижтимоий ҳимоянинг ўзига хос турларидан бири – бу *силаи раҳм* бўлиб, у узоқ ва яқин

қариндошлар ўртасида меҳр-мурувват ришталарини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бу борада Қуръони қаримнинг “Исро” сураси, 26-оятда шундай деб марҳамат қилинади: *“Қариндошга ҳаққини бер!”* [4].

Пайғамбаримиз (с.а.в)нинг кўплаб ҳадислари силаи раҳмга бағишланган. Қуйидаги келтирилган ҳадисда шундай дейилади: *“Нафақа ва садақа беришда аввал ўзингдан бошла. Агар бирор нарса ортса, аҳлу аёлингга бер. Агар яна бирор нарса ортиб қолса, қариндошларингга бер. Улардан ҳам ортса, бошқаларга бер”* [9].

Исломда инсонларни нафақат моддий, балки маънавий жиҳатдан ҳам кўллаб-қувватлашга даъват қилинади. Абу Зарр (ра)дан ривоят қилинган ҳадисда шундай дейилади: *“Расулulloҳ (с.а.в): “Биродарингнинг юзига табассум билан боқишинг ҳам садақа, яхшиликка буюришинг ҳам садақа, ёмонликдан қайтаришинг ҳам садақа, йўлдан адашган кишини тўғри йўлга солиб юборишинг ҳам садақа, кўзи ожиз кишига ёрдам беришинг ҳам садақа, йўл юзида ётган тошни, тиканни, суякни четга олиб қўйишинг ҳам садақа, челагингдаги сувдан биродаринг челагига қуйиб беришинг ҳам садақадир”, дедилар”* (Имом Термизий ривояти) [9].

Анъанавий ва ислом иқтисодиётларида ижтимоий ҳимоянинг умумий ва хусусий жиҳатлари, яъни улар ўртасида ўхшаш ва фарқли жиҳатлар мавжуд:

*Ижтимоий адолат принципи* ёки инсонийлик ва гуманизм ҳар иккала тизимда ўхшаш, боиси, ижтимоий ҳимоя қачон ва қаерда бўлмасин, унинг асосий ғояси инсонпарварликдир. Гуманизм Ер юзида Аллоҳ яратган барча жонзотлар ичида фақатгина инсонга хос хусусиятдир. Ушбу тамойил нафақат ижтимоий ҳимояга тааллуқли, балки у ҳар қандай давлат ёки жамиятнинг муҳим ва бош ғояси сифатида талқин қилинади.

*Кенг қамровлилик*, яъни жамиятда мавжуд бўлган турли қатламларни қамраб олиш. Анъанавий иқтисодиётда ҳам ўзига яраша муайян қамров бор. Аммо исломда қамров бирмунча кенгроқ. Масалан, қарздорларга қарзларини узиш учун ёрдам бериш, яъни йиғилган закотдан қарз миқдорида маблағ

ажратиш фақат исломгагина хосдир. Шунингдек, мусофирлар ва илм аҳли, айниқса, толиби илмларга моддий кўмак бериб туриш ҳам исломда мавжуд амаллардан бўлиб, анъанавий иқтисодиётга оид бўлган ижтимоий ҳимояда эса бу тоифа инсонлар муҳтожлар тоифасига мансуб эмас.

*Горизонтал – вертикал таъминот тизими*, бевосита ва билвосита закот ва садақанинг тақсимланиши билан изоҳланади. Исломда ижтимоий ҳимояга оид горизонтал тақсимотнинг устун жиҳати шундаки, у қуйи даражада, бевосита, эҳтиёжманд инсоннинг ўзига ҳеч бир тўсиқларсиз тўлатўкис етиб келади. Лозим бўлганда, конфиденциаллик ҳам сақланади. Зероки, исломда қилинаётган яхшилик кўз-кўз қилиш учун эмас, балки Аллоҳнинг ризоси учун қилинди, акс ҳолда у риёга айланиб қолиши мумкин. Анъанавий ижтимоий ҳимояда эса горизонтал таъминот мавжуд эмас. Вертикал таъминот ҳар иккала тизимда ҳам мавжуд бўлиб, улар давлат бюджети ва байтул-молдан иборатдир.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда камбағалликни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирларни жадаллаштириш билан бир қаторда аҳоли, айниқса, ёшлар онгига миллий ва диний қадриятларимиздан ҳисобланадиган меҳр-мурувват, меҳр-оқибат, раҳм-шафқат ва саховатпешалик каби ғояларни мунтазам равишда сингдириб бориш лозим.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда ижтимоий ҳимояга оид замонавий қонунларимизда ижтимоий ҳимоянинг маънавий-ахлоқий ва руҳий жиҳатларига ҳам эътибор қаратилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шунингдек, исломдаги ижтимоий ҳимоя сингари толиби илмлар, мусофирлар, қарздорлар ва муҳтож қариндошларни ҳам анъанавий ижтимоий ҳимоя объектлари сирасига киритиш масаласини ҳуқуқшунос олимлар ҳукмига ҳавола этиш зарур.

Ислом иқтисодиётининг ижтимоий ҳимоя соҳасини анъанавий ижтимоий ҳимоя билан қиёсий ҳамда ислом дини манбалари асосида чуқурроқ ўрганиш, унинг ижобий жиҳатлари ва тажрибасидан анъанавий

иктисодиётда, хусусан, анъанавий ижтимоий ҳимоя соҳасида самарали фойдаланиш жамиятимиз учун ниҳоятда манфаатлидир.

### **ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:**

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (янги тахрирда). <https://lex.uz/docs/6445145>
2. Ўзбекистон Республикаси “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги 1993 йил 3 сентябрь қонуни. <https://lex.uz/acts/112314>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳолига ижтимоий хизматлар ва ёрдамлар кўрсатиш тизимини янада такомиллаштириш чоратadbирлари тўғрисида”ги 2023 йил 28 сентябрь қарори. <https://lex.uz/ru/docs/6624639>
4. Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009.
5. Абдуллаев Р.В., Дусанов С.М. Ислом иқтисодиётида молиявий муносабатлар. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007. – 95 б.
6. Беккин Р.И. Исламское страхование (такафул). – Казан: Казанский Университет, 2012.
7. Ботиров Б. Ислом ҳуқуқида инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятларига оид Қуръони каримда келган нормалар таҳлили //Жамият ва инновациялар, 2020. – №02. – Б 106.
8. Жалолдинова М.А. Янги Ўзбекистон: Ижтимоий ҳимоя ривожи, ислом ҳуқуқи жиҳатидан талқини. – Тошкент: Фан, 2021.
9. “Минг бир ҳадис” китобидан. Ижтимоий ҳимояга оид Қуръони карим оятлари ва ҳадислардан намуналар. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007. – 30 б.
10. Новгородцев П.И. Право на достойное человеческое существование. – СПб., 1911.

11. Черкасская Г.В. Общая теория социальной защиты: предмет, источники, элементы, основные положения и закономерности, принципы и парадоксы. <https://cyberleninka.ru/article>

12. <https://cyberleninka.ru/article/n/islom-u-u-ida-izhtimoiy-imoya-asoslari>